

ส่องจักรวาลกับไตรภูมิโลกฐานที่เสาศระวิหารวัดสุทัศน์

จากข้อมูลทางวิทยาศาสตร์ ‘โลกฐาน’ หรือ ‘ฐานของโลก’ จะมีรูปร่างเกือบเป็นวงกลม รัศมีเฉลี่ย 6,370 กิโลเมตร เส้นผ่านศูนย์กลางจากซีกโลกเหนือ-ใต้ ประมาณ 12,714 กิโลเมตร น้อยกว่าเส้นผ่านศูนย์กลางตามแนวเส้นศูนย์สูตรที่ยาวประมาณ 12,756 กิโลเมตร ส่วน ‘โลกฐาน’ ตามความเชื่อในพุทธศาสนานั้น จะมีความแตกต่างอย่างมากจนเกินจินตนาการได้ ‘โลกฐาน’ จากคติความเชื่อในพุทธศาสนานั้นจะประกอบไปด้วย ‘ไตรภูมิ’ หรือ ไตรโลก หมายถึง สามโลก (ไตร=3) ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ ไตรภูมิได้กล่าวถึงโลกมนุษย์ นรก และสวรรค์ ส่วนจักรวาลที่มีโลกซึ่งมนุษย์เราอาศัยอยู่นี้เป็นหน่วยหนึ่งของอนันตจักรวาลอันหาขอบเขตจำกัดไม่ได้ จักรวาลใดๆ ย่อมมีสภาพเหมือนกันทั้งสิ้น ในจักรวาลหนึ่งๆ นั้นมีเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลาง และมีเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบอยู่โดยรอบเป็นวงแหวนเจ็ดวง ทั้งเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ถูกห้อมล้อมด้วยสีทันดรสมุทรที่แผ่กว้างไปทุกทิศจนครอบจักรวาล รอบนอกของเขาสัตตบริภัณฑ์ในทิศใหญ่ทั้งสี่ทิศ เป็นที่ตั้งของทวีปใหญ่ 4 ทวีป และทวีปน้อยอีก 4 ทวีป ซึ่งทวีปใหญ่ทั้ง 4 ได้แก่ อุตตรกुरुทวีปที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของเขาพระสุเมรุ บุรพวิเทหะทางทิศตะวันออก ชมพูทวีปทางทิศใต้ และอมรโคยานทางทิศตะวันตก ทวีปใหญ่แต่ละทวีปเป็นที่เกิดของมนุษย์ มนุษย์แต่ละทวีปจะมีลักษณะเฉพาะของตน แต่เฉพาะในชมพูทวีปเท่านั้นที่เป็นดินแดนที่เกิดของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ

ความเชื่อเรื่องไตรภูมิกับวิถีชีวิตในพุทธศาสนาของสังคมไทย

ความเชื่อเรื่องไตรภูมิกับวิถีชีวิตในพุทธศาสนาของสังคมไทยนี้มีมายาวนาน นับตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พระมหาธรรมราชาที่ 7) กษัตริย์องค์ที่ 7 แห่งกรุงสุโขทัย ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิทิศาหรือไตรภูมิพระร่วง หนังสือฉบับนี้ได้ตกทอดเป็นมรดกความเชื่อทางพุทธศาสนาจวบจนปัจจุบัน ทำให้แนวความคิดและคติความเชื่อเรื่องภูมิจักรวาลที่มีมาก่อนพุทธกาลในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูที่อธิบายถึงเรื่องไตรภูมิ เรื่องการเวียนว่ายตายเกิด บาปบุญคุณโทษ นรก สวรรค์ ตามแนวทางปรัชญาในพระพุทธศาสนา และเรื่องอื่นๆ นั้นมีอิทธิพลต่อการสรรค์สร้างศิลปกรรมไทยทุกประเภท ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม วิจิตรศิลป์ และศิลปกรรมพื้นบ้าน โดยผ่านเรื่องราวทางด้านคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิโดยตรง หรือการแสดงออกในรูปสัญลักษณ์ ที่แทนความหมายของภพภูมิต่างๆ

วัดสุทัศน์เทพวรารามกับความเชื่อเรื่องไตรภูมิ

เมื่อปลายปี พ.ศ. 2564 ผู้เขียนได้เดินทางไปเก็บข้อมูลและถ่ายภาพจารึกที่วัดสุทัศน์เทพวรารามเพื่ออภิปุณณภาพจารึกของวัดสุทัศน์ฯ ในปัจจุบันและได้พบกับข้อมูลที่น่าสนใจมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในแทบจะทุกพื้นที่ของพระ

วิหารที่มีความวิจิตรสวยงามเหมือนเป็นฉากหลังที่ใหญ่โตของแผ่นศิลาจารึกที่ติดอยู่บริเวณนั้นที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา โลก และจักรวาล และส่วนที่อยากให้อธิบายเป็นพิเศษคือส่วนภาพจิตรกรรมและจารึกที่เสากภายในวิหาร เพราะเชื่อได้ว่าผู้คนที่มาเที่ยวชมหรือเดินผ่านไปมาอาจตื่นตาตื่นใจกับภาพจิตรกรรมที่ฝาผนังของพระวิหารมากจนไม่ได้สนใจพิจารณาเนื้อหาในภาพจิตรกรรมและจารึกที่เสากวิหารดังกล่าว ทั้งๆ ที่จริงๆ แล้วเนื้อหาของภาพจิตรกรรมและจารึกในส่วนนี้มีความเกี่ยวเนื่องกับคติความเชื่อที่ใช้ในการสร้างวัดแห่งนี้เลยทีเดียว

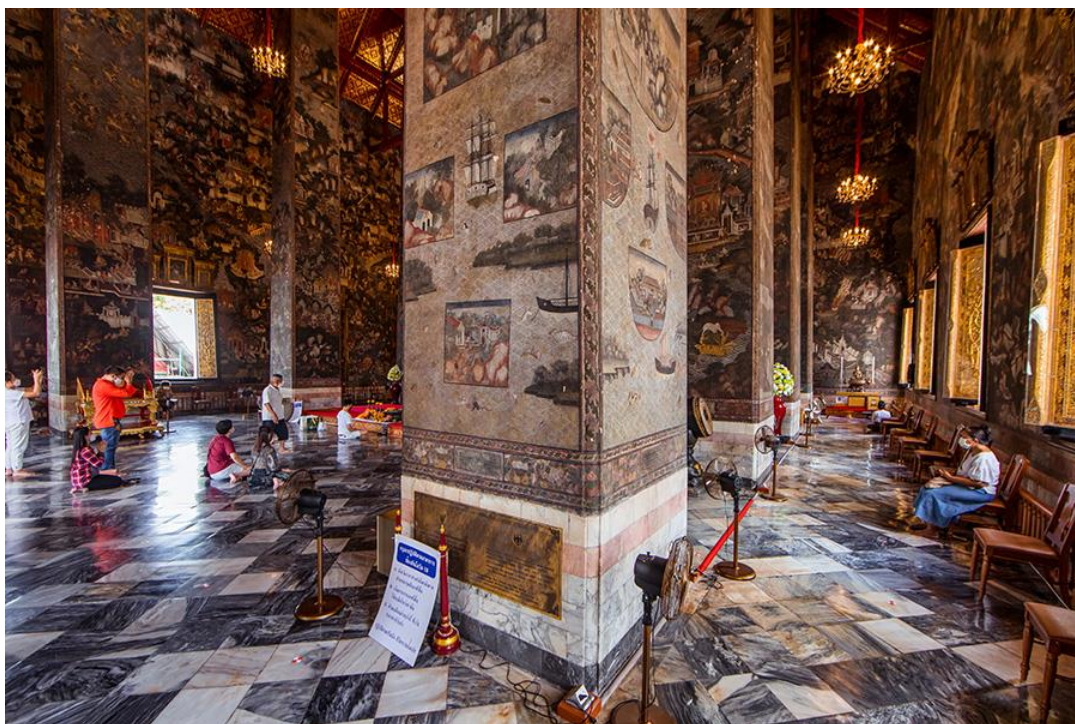
วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร ในประวัติการก่อสร้างกล่าวไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมีพระดำริให้สร้างพระวิหารขึ้นกลางนครในปี 2350 บริเวณที่เคยเป็นหนองบึง โดยถมอิฐและหินบั้งนั้นลงไปถึงแปดชั้น ได้สถานที่กว้างใหญ่พอที่จะสร้างวัดขึ้น โดยมีพระราชประสงค์เพื่อการประดิษฐานพระศรีศากยมุนีที่อัญเชิญมาจากวิหารหลวง วัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

วัดสุทัศนเทพวรารามเคยมีหลายชื่อนับตั้งแต่แรกก่อสร้าง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมีพระราชทานชื่อว่าวัดมหาสุทธาราม เพราะเป็นวัดที่ก่อสร้างตามพระราชประสงค์ให้มีความวิจิตรงดงามเสมือนหนึ่งสุทธาราม อันเป็นสวรรค์ชั้นหนึ่งตามคติแห่งจักรวาลของฮินดู ประกอบด้วยพระวิหารหลวงที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนี เป็นประธานของวัด หันหน้าไปทางทิศเหนือ ล้อมรอบด้วยพระระเบียงคด เปรียบได้กับประธานในฐานะศูนย์กลางของจักรวาล เพราะมีการยกฐานสูงและมีศาลาประจำมุมทั้ง 4 อยู่บนฐานเดียวกัน เช่นเดียวกับคติของแกน

จักรวาล ตามแบบที่ปรากฏในการสร้างปราสาทแบบขอม คือมีปราสาทประธานแทนยอดเขาพระสุเมรุ ปราสาทประจำมุมทั้ง 4 หมายถึงทวีปทั้ง 4 และระเบียงคดคือกำแพงจักรวาล แต่อาจมีการปรับเปลี่ยนแนวคิดจากความหมายเดิมที่ปราสาทประธานคือยอดเขาพระสุเมรุ เปลี่ยนเป็นศูนย์กลางของจักรวาลตามแนวพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึงสวรรค์หรือภูมิจักรวาล

พระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามถือเป็นวิหารที่มีขนาดใหญ่ กว้าง 23.84 เมตร ยาว 26.25 เมตร ภายในนั้นนอกจากจะประกอบไปด้วยพระพุทธรูปที่สำคัญ จารึก และจิตรกรรมฝาผนังที่งดงามตามคติปรัมปราบนพื้นที่ทุกส่วนแล้ว ยังมีเสาสำคัญอีกจำนวน 8 เสา เสาเหล่านี้มีขนาดใหญ่เพราะเป็นโครงสร้างรองรับหลังคา เรียงกันเป็น 4 คู่ จากผนังด้านหน้าไปทางผนังด้านหลัง เสาทั้งหมดเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมประดับด้วยภาพจิตรกรรมที่แสดงถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาล กล่าวคือ พื้นที่ตอนบนของเหลี่ยมทั้งสี่ของเสาคู่แรก นับจากประตูของผนังด้านหน้าพระวิหาร หมายถึงยอดเขาพระสุเมรุ คือจากบนสวรรค์ดาวดึงส์ อันเป็นศูนย์กลางจักรวาล เสาต้นซ้ายของคู่แรกเป็นเรื่องสงครามระหว่างพระอินทร์กับเหล่าอสูร เสาต้นขวาเป็นภาพของทวีปใหญ่สี่ทวีป คือ ชมพูทวีป อมรโคยานทวีป อุตตรกุรุทวีป และบุพผินทวีป

เสาคู่ถัดไปเป็นภาพภูเขาสำคัญ ประกอบเป็นยอดรวมเรียกว่า ‘ภูเขาคิมพานต์’ และเสาคู่ถัดๆ จากนั้นจะกล่าวถึงรายละเอียดในป่าหิมพานต์ ที่มีสระน้ำศักดิ์สิทธิ์จำนวน 7 สระ หนึ่งในสระที่สำคัญคือ สระอโนดาต ที่มีท่อน้ำ 4 ท่อ เป็นที่ชำระสระสงของเหล่าอมนุษย์ 4 ประเภท ได้แก่ เทพอัปสร เทพบุตร ยักษ์าธิราช และวิทยารร ทั้งนี้ อาณาบริเวณทั้งในและนอกป่าหิมพานต์เป็นส่วนฉากของชาดกต่างๆ ที่เชื่อมโยงอยู่ในแนวคิดเรื่องโลกทัศน์ฐาน โดยจารึกไว้ตามเหลี่ยมเสาเป็นลำดับ จนถึงเสาคู่สุดท้ายมีเรื่องเปิดภูมิและนรกภูมิ สิริรวมทั้งหมดของเสา

ทั้ง 8 ประกอบไปด้วยภาพจิตรกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิโลกัณฐานที่เชื่อมโยงกัน (ถ้าเอาแต่ละเสามาแผ่ต่อกันภาพจะเชื่อมโยงเป็นเรื่องเดียวกัน) และมีจารึกเรื่องชาดกประกอบในแต่ละด้าน ทั้งหมด 32 แผ่น ที่พิเศษคือ จารึกเหล่านี้มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับโลกัณฐาน สวรรค์ และภูมิจักรวาล

จารึกที่เสาวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม

นอกจากภาพจิตรกรรมบนเสาศีลาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับโลกัณฐานและภูมิจักรวาลในทางพุทธศาสนาแล้ว จารึกที่เสาวิหารก็มีเนื้อหาเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันด้วยการเล่าเรื่องไตรภูมิ ชาดก และธรรมนิทานอันปรากฏอยู่ทุกด้านของเสาศีลาซึ่งมีทั้งหมด 8 เสาศีลา แต่ละเสาศีลาจารึกอยู่ 4 แผ่น รวมทั้งหมดมี 32 แผ่น เริ่มจากเสาศีลาต้นที่ 1 ด้านขวามือของพระประธาน เวียนเข้าหาพระประธานแบบทักษิณาวัตรแล้วจบในแผ่นที่ 32 บนเสาศีลาต้นที่ 8 ด้านซ้ายมือของพระประธาน เนื้อหาในจารึกแต่ละแผ่นมีที่มาจากต่างกันไป ได้แก่ ไตรภูมิโลกวิจรณฉกกา (ไตรภูมิฉบับหลวง) นิบาตชาดกพระสูตรและอรรถกถา ปัญญาสชาดก รามเกียรติ์ สมุทภาพไตรภูมิ ฉบบกรุงศรีอยุธยา-ฉบบกรุงธนบุรี นิทานปรกณัม และมหาวงศ์ นอกจากนี้มีบางส่วนที่ไม่ทราบถึงที่มา ดังรายละเอียดอย่างสังเขปของจารึกแต่ละแผ่นต่อไปนี้

แผ่นที่ 1 เล่าเรื่องมขมาณพได้เป็นพระอินทร์และจับอสูรโยนลงมาจากดาวดึงส์ พระอินทร์กับเทพบริวารเสพสุราจนเมาสิ้นสติ มขมาณพกับสหายทั้ง 32 คน ที่ได้ไปบังเกิดเป็นเทวดาบนชั้นดาวดึงส์เห็นดังนั้นก็ได้จับพระอินทร์กับเทพบริวารเหล่านั้นทิ้งลงมายังอสูรพิภพและมขมาณพก็ได้เป็นพระอินทร์เสวยทิพย์แทน ฝ่ายเทวดาที่ถูกทิ้งลงมายังอสูรพิภพนั้น ร่างกายก็กลายเป็นอสูร เมื่อสร้างมาเห็นดอกแคฝอยที่เป็นดอกไม้ประจำอสูรพิภพก็รู้ตนว่าอยู่ที่ใด จึงได้เปล่งวาจาว่าเราไม่ได้เสพสุราแล้ว จึงได้ชื่อว่า อสุรา แต่นั้นมา

แผ่นที่ 2 เล่าเรื่องนางสุชาดาเลือกคู่ กล่าวคือ เดิมนางสุชาดาเคยเป็นภรรยาของมฆมาณพในชาติก่อน ต่อมานางได้ไปเกิดเป็นอสูร ในขณะที่ทำพิธีเลือกคู่ พระอินทร์ได้ปลอมตัวเป็นยักษ์ลงมาพานางขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เหล่าอสูรจึงยกทัพตามขึ้นไปเป็นเหตุให้เกิดสงครามระหว่างเทวดากับอสูรขึ้น

แผ่นที่ 3 เล่าเรื่องพระอินทร์จับล้มภระอสูรได้ รวมทั้งสาเหตุที่ล้มภระอสูรได้ชื่อว่าเวปะจิตรราอสูร

แผ่นที่ 4 เล่าเรื่องสงครามระหว่างพระอินทร์กับเวปะจิตรราอสูร

แผ่นที่ 5 ระบุถึงฉัททันต์สระและพญาช้างฉัททันต์, เรื่องทิวาหนะ, เรื่องอสูรอินทราหูกจับพระจันทร์และเรื่องเขายุกันธร

แผ่นที่ 6 เล่าเรื่องสระอโนดาตและเขาสุทัศน์, เรื่องสามเนรโสปากะและพญาปันทระนาคราช เรื่องกาโลภและเรื่องเขายุกันธร

แผ่นที่ 7 เล่าเรื่องช้างเอราวัณและสระรัตการ, เรื่องปลาใหญ่ 7 จำพวกและเรื่องครุฑบินข้ามมหาสมุทร

แผ่นที่ 8 กล่าวถึงช้าง 10 ตระกูล, เรื่องสุปารกบัณฑิต และเรื่องสระกัณณมุนทะ

แผ่นที่ 9 กล่าวถึงสระมณฑาทากินีและช้างรูปาคิริ, เรื่องอเจลกะและเรื่องเขานิสิณธร

แผ่นที่ 10 กล่าวถึงพญานกกาเหว่าลาย, เรื่องสังขพราหมณ์ และ เรื่องเขากรวีก

แผ่นที่ 11 กล่าวถึงหิริญบรรพตซึ่งเป็นที่อยู่ของหนุมาน พาลีและสุครีพ, เรื่องพญานาคพันพิชและเรื่องเขาสุทัศน์

แผ่นที่ 12 กล่าวถึงสระสีหปาทะและราชสีห์ 4 ตระกูล, เรื่องมหาชนกและเรื่องเขานิสินธร

แผ่นที่ 13 กล่าวถึงมิตวินทุและเขาวินันตก

แผ่นที่ 14 กล่าวถึงเรื่องพราหมณ์พิพากษาความอย่างไม่เป็นธรรม, เรื่องปลาอานนท์และเรื่องเขาสสกัณณะ

แผ่นที่ 15 กล่าวถึงเรื่องพ่อค้าสำเภา, เรื่องกัญจิกาสูรเปรตและเรื่องเขจักรวาล

แผ่นที่ 16 กล่าวถึงเรื่องนางเวมานิกเปรตนอกใจสามี, เรื่องสุนนณะสามเนรกับพญาสุละห์ตนาคราช และเรื่องเขจักรวาล

แผ่นที่ 17 กล่าวถึงเรื่องนาคกับปลาตะเพียน, เรื่องสุนัขจิ้งจอกสี่ข้าง, เรื่องสุนัขจิ้งจอกลวงกินหนู, เรื่องวานรลวงฆ่าจระเข้, เรื่องสุกรสูรราชสีห์, เรื่องสุนัขช่วยราชสีห์, เรื่องขตบัณฑิตและเรื่องเขาสสกัณณะ

แผ่นที่ 18 กล่าวถึงเรื่องยมโลก, เรื่องอสูรอินทราหูกับเทพยดาและเรื่องเขจักรวาล

แผ่นที่ 19 กล่าวถึงเรื่องพญาช้างพาบริวารหากิน, เรื่องสุนัขจิ้งจอกลวงราชสีห์ 7 ตัว, เรื่องพญาครุฑกับปลากลิ่นไข่นกยางเขนและเรื่องยอดเขจักรวาล

แผ่นที่ 20 กล่าวถึงเรื่องพญาสุวรรณราชหงส์, เรื่องดาบสตีแมงมุมตาย, เรื่องมิตวินทุและเรื่องเขาวินันตก

แผ่นที่ 21 กล่าวถึงเรื่องพระสุธน, เรื่องพระมหาบุญเถระ, และเรื่องเขอาสิรินธ

แผ่นที่ 22 กล่าวถึงเรื่องเขากิจตฤฎฐและเขากาฬฤฎฐ, เรื่องเขากกรวิกและเรื่องพญาครุฑลักนางกากี

แผ่นที่ 23 กล่าวถึงเรื่องเขาคันธมาท, เรื่องพ่อค้าจับกาไปขายและเรื่องเขาสุทัศน์

แผ่นที่ 24 กล่าวถึงเรื่องเขาสุทัศน์ฤฎฐ, เรื่องสุสันธิ และเรื่องเขานมินธ

แผ่นที่ 25 กล่าวถึงเรื่องแม่น้ำ 5 สายและเรื่องเมืองโสฬส 4 เมือง, เรื่องโพธิสัตว์เป็นพญาวานร, เรื่องสิงหลทวิป, เรื่องเขายุคันธและเรื่องชวณราชหงส์

แผ่นที่ 26 กล่าวถึงเรื่องแม่น้ำ 5 สายและเมืองโสฬส 4 เมือง, เรื่องมหิสาสกุมา, เรื่องพ่อค้าสำเภาฟงโหวาทพระโพธิสัตว์และเรื่องเขายุคันธ

แผ่นที่ 27 กล่าวถึงเรื่องแม่น้ำ 5 สายและเมืองโสฬส 4 เมือง, เรื่องนาค 4 ตระกูลและเรื่องเขายุคันธ

แผ่นที่ 28 กล่าวถึงเรื่องแม่น้ำ 5 สายและเมืองโสฬส 4 เมือง, เรื่องพระโพธิสัตว์เป็นพญาช้างตระกูลฉัททันต์, เรื่องพระโพธิสัตว์เป็นพญาเต่าทองและเรื่องเขายุคันธ

แผ่นที่ 29 กล่าวถึงเรื่องบุพพิเทหทวิป, เรื่องพระเจ้าลัมภันธาตุราชทรงช้างแก้วและเรื่องพระอินทร์ประพาสนันทโบทกษณิ

แผ่นที่ 30 กล่าวถึงเรื่องชมพูทวิป, เรื่องพระเจ้าลัมภันธาตุราชครองดาวดึงส์และเขากักรวาล

แผ่นที่ 31 กล่าวถึงเรื่องอมรโคยานทวิป, เรื่องพระเจ้าลัมภันธาตุราชทรงจักรแก้วชมอมรโคยานทวิปและเรื่องพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณประพาสจิตรลดาวัล

แผ่นที่ 32 กล่าวถึงเรื่องอุตตรกुरुทวิป, เรื่องพระเจ้าลัมภันธาตุราชทรงม้าแก้วชมอุตตรกुरुทวิปและเรื่องพระอินทร์ประพาสนันทวันอุทยาน

จบเรื่องย่อของจารึกโดยสังเขป ผู้สนใจสามารถอ่านข้อความจารึกฉบับเต็มได้ในฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย <https://db.sac.or.th/inscriptions/>

บทส่งท้าย

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องและองค์ประกอบของภาพจิตรกรรมทั้งหมดแล้วจึงได้พบว่า เนื้อเรื่องของจิตรกรรมไม่ได้เรียงตามหมายเลขในศิลาจารึก ราวกับว่า จิตรกรที่เขียนภาพน่าจะจัดวางภาพทั้งหมดเรียงกันตามผังไตรภูมิตามความเชื่อแต่โบราณ ข้อสังเกตคือช่วงปลายของเสาดันที่ 1, 8 เขียนภาพเขาพระสุเมรุ ปลายเสาดันที่ 2, 7 ดันที่ 3, 6 และดันที่ 4, 5 เขียนภาพเขาสัตตบริภันท์ทั้งเจ็ดและเขากักรวาลเรียงตามลำดับ ซึ่งเป็นการเรียงคนละแบบกับศิลาจารึก ถ้าให้อ่านจารึกไปด้วยและดูภาพจิตรกรรมไปด้วยอาจจะไม่สอดคล้องกัน กระนั้นทั้งภาพจิตรกรรมและศิลาจารึกก็ยังมีเนื้อหาที่เชื่อมโยงกันได้ภาพรวม เพราะกล่าวถึงไตรภูมิโลกสัตถฐานและภูมิจักรวาลทางพุทธศาสนาเหมือนกัน หากมีโอกาสได้พินิจดูจริงๆ จะพบว่าไม่เฉพาะส่วนเสาในวิหารของวัดเท่านั้นที่จดจารและแต่งแต้มด้วยคติความเชื่อเช่นนี้ ส่วนอื่นๆ ของวัด

โดยเฉพาะแผนผังการสร้างวัดก็สร้างด้วยคติความเชื่อเช่นเดียวกันดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ไม่แปลกใจเลยหากผู้ที่สนใจเกี่ยวกับสัญลักษณ์เรื่องปรัมปราต่างๆ ของตำนานทางพุทธศาสนาจะได้รับความตื่นตาตื่นใจไม่น้อยเมื่อได้ไปเยี่ยมชมศาสนสถานที่สวยงามแห่งนี้

ผู้เขียน

นวพรรณ ภัทรมูล

นักวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

หนังสืออ้างอิง

- กุลพันธาดา จันทรโพธิ์ศรี ... [และคนอื่น ๆ], กองบรรณาธิการ. (2528). *วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร : กรณีตัวอย่างความช่วยเหลือทางวัฒนธรรมจาก เยอรมัน = Wat Suthat ein beispiel deutscher Kulturhilfe*. กรุงเทพฯ : สถานเอกอัครราชทูตสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมัน.
- พิมพ์วิดิ เอี่ยมธูรพจน์. แนวคิดรูปแบบของไทย ผ่านภูเขาแห่งศรัทธาตามรอยการวิเคราะห์ของเพลโต. (2556). *วารสารหน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย*, 9 กันยายน 2555-สิงหาคม 2556, 283-300.
- ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสากภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร. [2530?]. กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี.
- วรรณภา ณ สงขลา, เรียบเรียง. [2530?]. *การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม*. กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์ จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- สองศตวรรษวัดสุทัศนเทพวราราม : ศูนย์กลางจักรวาล ศูนย์กลางพระนคร. [2550?]. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.